

=====

प्रकरण चौथे

महाराष्ट्रातील शिवाजी आणि गणपती चळवळ -

टीकात्मक अभ्यास

=====

प्रकरण चौथे

महाराष्ट्रातील शिवाजी आणि गणपती चळवळ -
=====

टीकात्मक अभ्यास
=====

१८९३ साली लोकमान्य टिळकांनी गणेशोत्सवाची सुस्वात केली व १८९५ साली शिवजयंती उत्सवाची सुस्वात केली. गणपती व शिवाजी चळवळ या दोन्ही उपक्रमांना टिळकांनी खतापाणी घातल्यामुळे महाराष्ट्रात त्या काळात या चळवळींना अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. गणपती आणि शिवाजी चळवळींनी जनमानसांची चांगलीच पकड घेतली. शिवाजीची ख्याती जगभर पसरली. चीन, जपान, इंग्लंड अशा परदेशात व कर्नाटक, मद्रास व बंगाल इथे शिवाजी उत्सवांचे लोण पसरले. शिवाजीच्या कायाचे वर्णन रवींद्रनाथ टागोर, लाला लजपतराय, लो. टिळक, न्या. म.गो. रानडे, अरविंद घोष अशा वेगवेगळ्या विचारवंतांनी आपआपल्या पध्दतीने केले. त्या काळात शिवकार्याची महती गाईली गेली. त्यावेळी वेगवेगळे सामाजिक व राजकीय अर्थ गुंफण्यात आले. महाराष्ट्रात टिळकांचे नाव गणपती व शिवाजी चळवळीत गोवले गेले. टिळकांनी आपल्या राजकारणासाठी या दोन प्रभावी माध्यमांचा उपयोग केला. त्यांनी शिवाजी व गणपती उत्सवाच्या माध्यमातून जनतेला आपल्यावर होणा-या अन्यायाची जाणीव करून दिली. शिवाजीचे व गणपतीचे त्यांनी मिथक बनविले आणि त्या मिथकांचा वापर करून जनमत जागृत केले.

बलाढय अशा इंग्रज सरकारबरोबर लढण्याची प्रेरणा आणि स्फूर्ती या उत्सवाच्या माध्यमातून जनतेला मिळाली. राजकीय कृती करण्यासाठी व जनतेला आपले मत ठासून सांगण्यासाठी या मिथकाचा वापर टिळकांनी केला.

या चळवळीत प्रत्येक वर्षी मोठा जनसागर सहभागी झाला. टिळकांनी स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीचा अवलंब राजकारणात केला आणि आपले स्वतःचे मत आम जनतेवर बिंबवण्यासाठी या दोन मिथकांचा वापर केला. राजकीय मिथकांची गरज प्रत्येक पुढाऱ्याला भासत असते. सर्वच समाजात मिथक महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रत्येक पुढारी मिथकांच्या माध्यमातून आपले स्वतःचे मत त्यात गुंफून सर्व समाजाला कांहीतरी सांगत असतो. प्रत्येक मिथक हे पौराणिक कथा किंवा दंतकथा असते. त्या दंतकथेत चालू स्थितीच्या दृष्टिकोनातून एक विशिष्ट असा अर्थ भरला जातो आणि त्या कथेच्या, व्यक्तीच्या व वीर पुरूषाच्या नावाचा उपयोग करून आपला विचार समाजासमोर मांडला जातो. अशी विशिष्ट कथा जनतेला सांगताना ही कथा किंवा गोष्ट खरी आहे वा खोटी आहे या गोष्टीला महत्त्व नसते, तर त्या कथेचा अर्थ कशा प्रकारे तो चालू काळात लावला जातो हे महत्त्वाचे असते. अशा कथेला नाट्यात्मक रूप दिल्यामुळे लोकांना ती सहजासहजी पटते व लोक त्या कथेच्या अनुकरणार्थ आपले राजकीय वर्तन करतात. हा राजकीय मिथकाचा उपयोग म्हणता येईल.

राजकीय मिथकाचा वापर करणारे पुढारी ती केवळ प्राचीन काळातील घटना म्हणून सांगत नाहीत तर चालू वर्तमान काळात या गोष्टीचा मतीतार्थ लोकांना द्यावा व ते कांहीतरी राजकीय कृती करण्यासाठी प्रवृत्त व्हावेत असा आशय त्या मिथकात भरित असतात.

लोक या मिथकांच्या माध्यमातून भविष्य काळाचा सुखाचा गुप्त विचार त्यात लपवून कृती करत असतात. आपणाला भविष्य काळ चांगला येईल असा आशावाद त्या मिथकात असल्यामुळे ते संघर्ष करण्यासाठी सज्ज होतात. हे आपण टिळकांच्या राजकारणासंदर्भात पाहिले आहे. लोकांना या काळात

या वरील दोन उत्सवामुळे बलाढ्य अशा इंग्रजांबरोबर लढण्याची प्रेरणा स्फूर्ती मिळाली.

मिथकाचा अर्थ सांगताना टिळकांनी ज्या परिस्थितीत मिथकाचा अर्थ लावला ती लक्षात घेणे महत्वाचे आहे. मिथकाचे दोन प्रकार पडतात. पहिला प्रकार म्हणजे एकतेसाठी, दुसरा म्हणजे विभाजनासाठी. त्यापैकी टिळकांनी समाजाला एकत्र आणण्यासाठी या मिथकाचा उपयोग केला असे आपणास दिसून येते. शिवाजी आणि गणपती चळवळ चालू करून ब्रिटिशांच्या बरोबर लढण्याची प्रेरणा, चेतना जनतेला मिळाली व लोकांचे थवेच्या थवे राजकारणात आले.

गणेश उत्सव आणि त्याचे राजकीय परिणाम -

लो. टिळकांनी गणेशोत्सव १८९३ ला चालू केला. त्याच्या पूर्वी पेशवाईत हा उत्सव होत होता. पण टिळकांनी बहुजन समाजात जर एकी झाली तर मोठा समाज राजकारणात येईल हा विचार केला. लोकांच्यात जर ऐक्याची वृद्धी झाली तर आपली राष्ट्रीय चळवळ पुढे जाईल. कारण त्या काळात समाजात एकोपा नव्हता व एकोपा नसल्यामुळे या कमजोरीचा फायदा इंग्रजांनी घेतला. त्यांनी आपले शासन भारतात बळकट केले.

टिळकांनी ही आपली कमकुवत बाजू ओळखली. सर्व समाजाला जागे केले. हा समाज झोपेतून जागा झाला पाहिजे म्हणून त्यांस जागृती आणण्यासाठी गणेशोत्सवाचा प्रारंभ केला. आपल्या सहका-यांना व विचारवंताना एखादे व्यासपीठ मिळावे, विचारवंत लोक समाजात वावरावेत व त्यांनी समाज जागृती करावी म्हणूनच गणपती उत्सवाची सुरुवात झाली. गणपती हा जरी धार्मिक उत्सव असला तरी त्याचे परिणाम जागरण असतो म्हणून

त्यांनी गणपती उत्सवाची सुरुवात केली. या उत्सवाचा राजकीय परिणाम असा झाला की, खेड्यापाड्यातील लोकांना एकत्र घेण्याचे साधन मिळाले. लोक एकत्र आल्यामुळे ते विचार विनिमय करू लागले आणि विचार विनिमया-मुळे समाज प्रबोधनाला चालना मिळाली. यातून ते बलाढ्य अशा ब्रिटिश सत्ताधा-यांना शह देण्यासाठी सज्ज झाले. गणपती हा जरी धार्मिक उत्सव असला व त्यात मनोरंजन घडत असले तरी मनोरंजनाबरोबरच समाज प्रबोधन घडले व सुशिक्षितांना एक व्यासपीठ मिळाले. या उत्सवामुळे समाजात ऐक्य भावना व उपक्रमशीलता निर्माण झाली. या उत्सवात विद्वान वक्त्यांनी स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, तरुणांचे शील, सुशिक्षितांनी काय केले पाहिजे. अशा विषयांचा अर्थ विद्वानांनी समजावून सांगितला. त्यामुळे अनायासे लोक गणपतीच्या मेळ्यात सहभागी झाले व ब्रिटिशांच्या प्रतिकारार्थ सज्ज झाले. ब्रिटिशांनी अशा उत्सवात सहभागी होणा-यांना शिक्षण दिल्या. पण स्वराज्यासाठी लोकांनी त्या सहन केल्या. टिळकांचा हेतू जनजागरण करणे व समाज प्रबोधन करणे हो होता. तो कांही प्रमाणात साध्य झाला.

शिवाजी उत्सव आणि शिवाजीच्या कायाचे वेगवेगळे अन्वय आणि अर्थ -

लोकमान्य टिळकांनी शिवाजी उत्सवाची सुरुवात १८२५ साली केली. शिवाजी हे महाराष्ट्रातील आम जनतेचे प्रेरणास्थान होते. ज्याप्रमाणे शिवाजीने बिकट परिस्थितीत स्वराज्य निर्माण केले तसे आपण सुध्दा सधःस्थितीत केले पाहिजे. हा विचार करून शिवाजी उत्सवाची सुरुवात केली. टिळकांच्या मते हिंदू समाजाला एकत्र आणण्यासाठी शिवाजीच्या नावाचा उपयोग होतो. टिळकांच्या काळात शिवाजीचे नाव भारतभर पसरले. महाराष्ट्राबरोबरच पंजाब, बंगाल इथे शिवाकायाचे रहस्य समजले.

या उत्सवाच्या माध्यमातून भारतीय जनतेत एकोपा झाला. अशा उत्सवात व्याख्याने देण्याची प्रथा पडली. समाजातील सुशिक्षितांना व्यासपीठ मिळाले. शिवकार्याचा महिमा सर्व देशभर गाईला जावू लागला. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लोकांना प्रेरणा मिळाली. शिवाजी व स्वराज्य दोन्ही एकच आहेत असे समजून जनमत संघटनाचे कार्य साध्य झाले.

लो. टिळकांनी एका ठिकाणी शिवाजी महाराज हे अवतारी पुरुष अमल्याचे सांगितले. टिळकांच्या मते शिवाजीला मनुष्य प्रयत्नाबाहेरच्या अज्ञात शक्तीचे सहाय्य मिळाले होते. तेव्हा शिवाजीच्या अंगात अद्भूत अशी शक्ती होती. कारण त्यांच्यात ईश्वराचा अंश होता. कितीही संकट आले तरी अशा संकटातून तो दैवी पुरुष असल्यामुळे सहजासहजी बाहेर पडतो. कारण शिवाजीच्या अंगी दैवी गुण होते. म्हणूनच त्यास अवतारी म्हणावयाचे. त्यांच्या मते थोर पुरुषाच्या जयंत्या ज्या करावयाच्या असतात त्या त्यांच्या गुणांचे अनुकरण करण्यासाठी करावयाच्या असतात. राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठी थोर पुरुष जन्माला आलेले असतात. शिवाजीला अवतार कोटीत घातल्यामुळे तो वंदनीय ठरतो. त्याचे त्या काळातील वर्तन जरी समर्थनीय ठरत असले तरी त्याचे जशाच्या तसे सधः परिस्थितीत अनुकरण करणे अशक्य आहे. त्यांच्या मुख्य शिकवणुकीचे मर्म आपल्या लक्षात घेतले पाहिजे. या उत्सवाच्या फलश्रुतीबद्दल टिळकांनी असे मत मांडले आहे की, "शिवाजीचा उत्सव केल्याने कोणी शिवाजी होऊ शकत नाही. थोर पुरुषाच्या चरित्रापासून कालांतराने ज्या पुरुषाच्या अंगी नैसर्गिक बुद्धी किंवा ओज असेल त्याला उमेद देण्याचा संभव आहे. राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठी रामदास शिवाजी सारखे पुरुष जन्माला आले पाहिजेत."

शिवाजीच्या अप्पलखान वधाविषयीचे टिळकांचे विवेकन त्या काळात जरी लोकांना पटले असले तरी शिवाजीच्या उत्सवाला सुखात झाल्यानंतर

मुस्लीम समाज मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाला नाही. जरी टिळकांनी शिवाजीला राष्ट्रीय पुरुष म्हणून विभूतीमत्वाच्या स्थानावर नेले असले तरी स्वराज्याच्या चळवळीत कांही अपवाद काळता मुसलमान समाज दूर राहिल्याचे दिसून येते. कारण या उत्सवांच्या उद्दिष्टाबाबत त्यांच्या मनात संभ्रम होता.

महाराष्ट्रात शिवाजी उत्सव १८९५ ला सुरु झाला. म. पुते यांनी शिवाजीचा पोवाडा लिहिला आणि समाधीची डागडुजी केली. रानडे यांनी शिवाजी समाधी डागडुजी संदर्भात १८८६ पासून प्रयत्न केले. शिवाजीच्या-कडे लोकांचे दुर्लक्ष झालेले होते. या संदर्भातील विविध पत्रलेखनाद्वारे शिवाजी स्मृतीची आठवण करून देण्याचा प्रयत्न वेगवेगळ्या चिकित्सकांनी केला. परंतु १८९५ पासून लोकांचे लक्षा शिवाजी, त्यांची समाधी या गोष्टीकडे लागले. त्याला लोकमान्य टिळक व त्यांची केसरी, मराठा ही वृत्तपत्रे कारणीभूत झाली. टिळकांनी व्याख्याने, लेख, भाषणे, इत्यादी मार्गांचा वापर केला व लोकांचे लक्षा या चळवळीकडे खेचले. त्यामुळे टिळकांचे नांव या चळवळीला जोडले गेले. रायगड हा किल्ला ब्रिटिश जंगल विभागाकडे होता. रायगडच्या क्लेक्टरने परवानगी नाकारली. तेव्हा प्रत्यक्षा गव्हर्नरकडूनच टिळकांनी परवानगी मिळविली. सारा रायगड किल्ला स्वराज्य भक्तीने पेटून उठला. व पहिला शिवाजी उत्सव मोठ्या धाटात पार पडला. दुसरा शिवाजी उत्सव १९०० सालातला टिळकांची तुळजावासातून सुटका झाल्यामुळे उत्सवाला जोर आला. शिवाजीचे मावळे बनून स्वयंसेवकांनी गडावरती भजन, मेळे, प्रवचणे इत्यादी कार्यक्रम केले. रायगडवरील तिसरा उत्सव १९०६ सालातला या १९०६ सालातल्या शिवाजी उत्सवाला महत्व आहे. कारण १९०६ हे साल म्हणजे काँग्रेस आंदोलन बंगालची फाळणी म्हणून गाजले. ब्रिटिशांच्या फोडा व झोडा या तंत्राच्या वापरामुळे या उत्सवाला महत्व आले.

बंगालच्या फाळणीचा घाट घालायला सुरुवात झाल्यापासून या उत्सवाला महत्त्व आले. १८९५ ते १९०८ या काळात लोकमान्य टिळकांनी या दोन उत्सवांच्याद्वारा समाजात सामाजिक आणि राजकीय जागृती निर्माण केली व लोकांना नवे व्यासपीठ उपलब्ध केले. स्वराज्य, स्वधर्म व स्वदेशी या बाबत जागृती निर्माण करून जनतेला त्यांनी अकर्मण्य शीलतेतून आणि स्वहित परायणतेपासून परावृत्त केले. आपल्या हक्काबाबत जागृत होऊन कोणासही न भीता आपण संघर्ष केला पाहिजे. आपल्या मनात स्वाभिमान निर्माण केला पाहिजे. हे त्यांच्या प्रतिपादनाचे मुख्य सूत्र होते. शिवाजी आणि गणेश उत्सवांच्या चळवळी धार्मिक पायावर उभ्या होत्या. या चळवळी १८९३ हिंदू-मुस्लीम जातीय दंगलीवेळी सुरु करण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे राजकारणात घर्षाचा वापर टिळकांनी सुरु केला असे म्हणायला हरकत नाही. नंतरच्या काळात भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीमध्ये हिंदू धर्मातील उत्सव यांचा प्रभाव वाढला व हिंदू धर्मावरच राष्ट्रवाद उभा आहे अशी मांडणी केली गेली. या प्रक्रियेला सुरुवात शिवाजी व गणपती उत्सव केल्यामुळे त्याचा कांही दोष या चळवळीकडे जातो. हे मान्य करणे भाग आहे. परंतु भारता-सारख्या धर्मप्रवण देशात लोकांच्या जागृतीसाठी धार्मिक सण आणि उत्सव यांच्याशिवाय पर्याय नाही. ही गोष्ट तितकीच खरी आहे. टिळक यांच्या काळामध्ये या चळवळीचा उद्देश देशभक्ती आणि स्वराज्य संपादन करणे हा होता. यावरील उपक्रमांचा वापर देशभक्ती आणि स्वराज्य संपादनाच्या कार्यात उपयोगी ठरल्या. मुसलमान द्वेष पसरविण्यासाठी, हिंदू-मुस्लीम यांच्यात भांडणे लावण्यासाठी या चळवळीचा वापर केला गेला नाही. उलट सातत्याने टिळकांचा असा प्रयत्न होता की मुसलमानानी या चळवळीमध्ये सामील व्हावे शिवाजीने अफझलखानाचा वध तो मुसलमान होता म्हणून केला नाही तर तो प्रगतीचा विरोधक होता., म्हणून त्याला मारले. असे त्यांचे मत होते. शिवाजी प्रमाणेच अकबर धोर होता. त्याची सुधदा जपंती करण्यास हरकत

नाही. असेही मत त्यांनी व्यक्त केले होते. टिळकांच्या या व्यापक दृष्टिकोनामुळे १९२० पर्यंत मुस्लीम विरोधी विचार मोठ्या प्रमाणात मांडले गेले नाहीत.

या चळवळीत राजकीय उद्दिष्ट प्रधान असल्यामुळे ज्या ज्या वेळी राजकीय चळवळ जोमात होती. त्या त्या वेळी या उत्सवाला लोकांचा पाठींबा मिळाला. ज्या ज्या वेळी ही राजकीय चळवळ क्षीण होती त्या त्या वेळी तिचे राजकीय स्वरूप फिके पडल्याचे आपणास दिसते. १९२० नंतरच्या चळवळीबाबत हे विशेषत्वाने स्पष्ट होते.

या चळवळीमध्ये मनोरंजनचे महत्त्व प्रथमपासूनच मान्य करण्यात आले होते. त्यामुळे नाटक कवीता, मेळे यांना गणेशा उत्सवात महत्त्व प्राप्त झाले. याचा सांस्कृतिक आणि साहित्यिक दृष्ट्या महत्त्वाचा फायदा झाला. या मेळ्यामध्ये राजकीय व सामाजिक हिन अभिरूचीतून टीका केली जाई. समाज सुधारकांच्यावर बिभत्स टीका केली जाई. यांची दोन उदाहरणे य.दि. फडके यांनी दिली आहेत. आय एम् बट रिफॉर्मर । आय टेक माय वाइफ नियर, साहेबांच्या किंवा श्री आनीन महारीन कोणी । वा-कडती सात ठिकाणे दिसते ती घुबडावाणी या मेळ्यामधून मवाळ रा. पुढारी समाज सुधारक आणि इतर लोक नेत्यांच्यावर जातीय धार्मिक कामावर टीका केली जाई. याला उत्तर म्हणून नंतर सत्यशोधकांनी स्वतःचे मेळे काढून हिन अभिरूचीतून टीका केली. मनोरंजनातून अशा प्रकारे राजकीय विचार मांडले गेले. परंतु नंतरच्या काळात केवळ मनोरंजनावरच भर देण्यात आला व राजकीय प्रबोधन मागे पडले.

या चळवळीमधून धार्मिक कर्मकांडाला महत्त्व प्राप्त झाले. गणपतीची सामुहिक आरती म्हणणे आरती या कर्मकांडाचे महत्त्व लोकांच्या मनामध्ये

बिंबिवण्यात आले. यातून सार्वजनिक शांततेस धोका इतराना असह्य होणारे ध्वनिप्रदुषण आणि रस्त्यावरच सार्वजनिक वास्तुकीस अडथळा निर्माण करणारे आरतीसारखे प्रकार निर्माण झाले. त्याचे दुष्परिणाम आज पाहावयास मिळत आहेत.

लो. टिळकांनी गणपती आणि शिवाजी या दोन मिथकांचा वापर राजकीय जागरणासाठी केला. जोपर्यंत टिळक जीवंत होते तोपर्यंत या उत्सवांचे ब्रिटिश सरकारविरोधी रोख होता. त्यामध्ये मुस्लीम विरोधी रोख नव्हता. मिथकांचा वापर करत असताना राजकीय नेत्यांच्यावर कांही मर्यादा येतात. त्यात कांही राजकीय मिथकांच्या मर्यादा असतात. राजकीय मिथक जोपर्यंत संघटन करू शकते तोपर्यंत लोकांचा त्या मिथकांच्या सत्यतेबद्दल परिणामकारकतेबद्दल विश्वास वाढतो. पण एकदा या बद्दलचा विश्वास कमी झाला की राजकीय नेते मिथकाचा वापर लोकांचा पाठींबा मिळविण्यासाठी करू शकत नाहीत. एका विशिष्ट अशा सामाजिक परिस्थितीमध्ये मिथक विशिष्ट परिस्थितीत चित् आकर्षण करू शकते. ते कायमपणे लोकांचा पाठींबा मिळविलेच असे सांगता येत नाही. शिवाजीच्या बाबतीत मिथकाच्या बाबतीत टिळक वादयांना १९२० मध्ये हा प्रत्यय दिसून आला. म्हणून एका विशिष्ट काळावरतीच विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात विशिष्ट नेत्यांच्या आव्हानावरच मिथकाची उपयुक्तता ठरते. असे आपणास म्हणावे लागेल.

१९०८ ते १९१४ या काळात टिळक मंडालेच्या तुरुंगात होते. या काळात सरकारची दडपशाही मोठ्या प्रमाणात वाढली. या काळातील उत्सवात व्याख्यात्यांनी राजकीय विषयाऐवजी पौराणिक व सामाजिक विषयांचा उहापोह केला. या काळात उत्सवात भाग घेणा-यापैकी स्त्रियांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. कारण या उत्सवाचे आयोजन होतच राहिले.

या काळात लोकांनी देवाजवळ टिळकांच्या सुटेकेसाठीची प्रार्थना करण्यात आली. शिवाजी व टिळक दोघांनीही स्वराज्यासाठी हाल सोसले. प्राणांची आहुती दिली. दोघांनीही देश सेवेचा विडा उक्तला होता. शिवाजी व लो. टिळक यांच्यात तूलना करू लागले. अशा प्रकारे या काळात लोकांच्याकडून व्यक्त करण्यात आले.

१९०८ ते १९१४ पर्यंतच्या राजकीय हालचाली थंडावल्या. राजकीय चळवळीत जोम राहिला नाही. पण १९१४ साली टिळकांचो सुटका झाल्यामुळे या उत्सवाला उधाण आले. टिळक पुण्यात येताच १९१५-१६ साली राजकारणाला गती आली. अॅनी बेझंट व टिळक यांनी होमस्तची चळवळ सुरु केली. लोकांच्यात उत्साह आला. त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढू लागला. या काळात टिळकांनी स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे तो मी मिळविणारच अशी घोषणा केली. त्यांच्या केसरी मराठा या वृत्तपत्रातून होमस्त चळवळी संदर्भातल्या बातम्या प्रसिद्ध होऊ लागल्या. होमस्त म्हणाजेच स्वराज्य. आपल्या घरचाकारभार आपण पाहणे म्हणाजेच स्वराज्य असे विचार लोकांच्यात पसरू लागले. आस्टेलिया कॅनडाप्रमाणेच आम्हाला जबाबदार प्रतिनिधीत्व पाहिजे असे मत व्यक्त करण्यात येऊ लागले.

या होमस्तच्या चळवळीस प्रारंभ झाल्याबरोबर शिवाजी व गणपती चळवळीला राजकीय अर्थ येऊ लागला. बंगालात शिवकायांचे रहस्य गाईले जाऊ लागले. शिवाजीचे स्वतःचे असे राज्य होते असे मत प्रगट केले जाऊ लागले. शिवाजी हा स्वराज्याचा प्रतिक ठरू लागला. स्वराज्य, स्वातंत्र्य व स्वातंत्र्य यासाठी शिवाजीचा उत्सव झाला पाहिजे असे टिळक म्हणाले. लोकमान्य टिळकांनी शिवाजी आणि गणेश चळवळ सुरु करून त्यांचा राजकीय मिथक म्हणून वापर केला. मिथकामुळे समाजात जागृती होते. पण त्या बरोबरच त्यांच्या मनात वस्तुस्थितीबद्दल जास्त अपेक्षा निर्माण होतात. चळवळ ज्या उद्देशाने सुरु करण्यात आलेली असते तो उद्देश नेहमीच साध्य होत नाही.

.....